

УДК 130.2

DOI: <https://doi.org/10.21564/2663-5704.50.235268>

Коваленко Інна Ігорівна, кандидат філософських наук,
доцент, доцент кафедри філософії, Національний юридичний
університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: kinna087@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-9320-1773

Мелякова Юлія Василівна, кандидат філософських наук,
доцент, доцент кафедри філософії, Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: melyak770828@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-6699-8078

Кальницький Едуард Анатолійович, кандидат філософських наук,
доцент, доцент кафедри філософії, Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: kalnitsky@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-1777-9992

ПОСТПАНОПТИКУМ: МЕТАМОРФОЗИ КУЛЬТУРИ КОНТРОЛЮ В ЦИФРОВОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Статтю присвячено аналізу особливостей практик контролю в ситуації «текучого модерну». За точку відліку взято метафору паноптикуму, запропоновану М. Фуко. Розглянуто характерні риси цифрової інфраструктури соціального контролю. Показано особливості баноптичної та синоптичної логіки стеження як постпаноптичних форм соціального контролю. Гнучкість та варіативність контролю, уможливлені новітніми дигітальними технологіями, свідчать про специфічно новий модус відносин між владою та людиною.

Ключові слова: соціальний контроль, постпаноптикум, інформаційне суспільство, цифровізація, влада.

Для нашого суспільства Бентам
важливіший за Канта та Гегеля.
Мішель Фуко

Постановка проблеми. Новітній комунікативний простір утворений маніфестованими та латентними структурами, що докорінно змінили звичні форми організації суспільного життя. У ситуації постмодерну, або «текучого

модерну», самоорганізація публічного простору відбувається згідно з нелінійними принципами й має низку особливостей, головними з яких є анонімність, повсюдний характер, розмаїття капіталів (політичного, культурного, соціально-економічного, символічного) та комунікативних інструментів, підконтрольність через участь у публічності тощо. За ілюзією множини ідентичностей приховується універсалізм ринку. Цифрові технології, у свою чергу, підсилюють динаміку розвитку глобальної комунікативної сфери. Ризомність, пропонуючи людині вибір із множини мережевої та офлайнної поведінки, обертається новою формою тотальності в умовах стилізації влади під «м'які» форми контролю.

Формулювання цілей. Сучасні комунікації нерозривно пов'язано з аспектами дисциплінування та безпеки. Нову глобальну матрицю контролю утворюють постпаноптичні моделі, що потребують системного вивчення. Метою статті є осмислення специфіки постпаноптичного контролю як культурної практики в епоху цифровізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Традиційною точкою відліку у концептуальних розвідках щодо сучасного політичного смислоутворення є метафора паноптикуму, осмислена у працях М. Фуко [1; 2]. На прикладі в'язниці та клініки філософ показав, як влада контролює не тільки аномальні аспекти соціального життя, а і простір «нормального» та повсякденного – школи, фабрики, офіси тощо. Засадою та продуктом паноптичного нагляду є дискурс, що на основі прийнятих та нав'язаних стандартів дозволяє контролювати точки відхилення й організувати простір соціального шляхом перетворення незалежних тіл на слухняно-підкорені.

Ж. Дельоз та Ф. Гваттарі вважали, що відносини влади не є зовнішніми або трансцендентальними щодо суб'єкта [3; 4]. Скоріше, вони нагадують потік сили, що утворюється з іманентної цілісності тіла та свідомості й виходить за межі простору. Дельозівська парадигма суспільства контролю зумовлює постпаноптичний спосіб нагляду, що проявляється передусім в інтерпретативній участі влади та непередбаченому характері її дій. Таке бачення влади доповнює теорія ретериторіалізації, що пояснює механізм співвіднесення норм із тілесними імпульсами: бажання стає основою влади, яка, у свою чергу, перетворює бажання на нові форми [5].

Осмислення сучасних форм контролю передбачає врахування нових підходів у розумінні глобального публічного порядку. Багатоаспектність цього феномену розкриває така проблематика: трансформація повсякденної ідентичності в глобалізованому світі [6], глобальна криза та супутні їй ризики [7–9], світові тренди в розвитку нових соціальних відносин [10], дослідження природи та ключових характеристик сучасних комунікативних процесів [11–13].

У сучасній літературі феномен нагляду досліджується передусім в аспекті зростання його технічного та технологічного потенціалу. Однією з ключових проблем стає адекватна переробка гіперінформації з метою прогнозування й подальшого контролю непередбачених обставин [14–17]. Окремий корпус складають праці, у яких постпаноптичний нагляд досліджується як культурний інструмент [18] або культурна практика, за допомогою якої індивіди встановлюють свої соціальні відносини [19]. Особливий наголос зроблено на тому, що об'єктами нагляду тепер є звичайні, пересічні, «нормальні» суб'єкти та переважно їхня економічна діяльність [20–22].

Виклад основного матеріалу. Як показав свого часу Д. Бентам, ефективність паноптичного стеження забезпечується безупинним пильнуванням невідчутного спостерігача за ув'язненим. Тотальна видимість унеможливорює спроби сховатися від стеження; простір контролюється невидимим «поглядом», візуальною машиною, що «примушує грою погляду», де «кожний погляд – сколок з глобальної дії влади» [1].

Принцип паноптизму сполучає «видиме» й «незвірюване»: «Видиме: ув'язнений постійно матиме перед очима високі обриси центральної вежі, з якої за ним спостерігають. Незвірюване: ув'язнений ніколи не має знати, чи перебуває він під наглядом у якийсь момент; але він має бути впевненим, що він завжди може бути таким» [Там само]. Відчуття реальної або фіктивної присутності спостерігача утворює слухняне дисципліноване тіло, що в підсумку стає гарантією підкорення владі. Паноптикум, отже, не просто стримує, а корегує поведінку ув'язнених завдяки дисциплінарним стратегіям: в умовах безупинного нагляду ув'язнені засвоюють визначені владою поведінкові норми, змінюють себе, начебто спостерігаючи самі за собою. Таку формулу М. Фуко вважає вельми продуктивною, бо «влада здійснюється безупинно і з мінімальними витратами» [2, с. 155].

Трансформацію смислоутворювальних політичних структур М. Фуко пов'язує безпосередньо з розвитком структур раціональності. Так, у суспільстві контролю паноптичний нагляд відтворюється через дискурс – влада виробляє знання, задає абстрактну норму, що дозволяє виявити аномалії. Паноптикум перетворюється на певний владний диспозитив (*un mécanisme de rouvoir*), де об'єктом контролю стають «ненормальні» громадяни. Влада поводить з їхніми тілами як із проблемними об'єктами, що мають бути «оброблені» у складній мережі, де тісно ув'язано простір, тілесність, норми та дискурс [23]. Головною метою паноптикумних технологій стає контроль за узгодженістю між суб'єктом та нормою, а також управління аномаліями в певних місцях (клініки, тюрми тощо).

Класичний паноптикум передбачає централізований контроль: «нечисленні» спостерігають за тим, як «численні» важливі соціальні заклади здійснюють

свої функції нагляду, використовуючи, зокрема, методи фіксації, розділення, запису. Як наслідок, виникає величезна дослідницька діяльність, що об'єктивує людську поведінку. Сучасним прикладом може слугувати «держава загального благоденства», де збіднілі родини перебувають під санкціонованим наглядом у зв'язку з отриманням соціальної допомоги. Більш широко соціальний паноптизм (термін Л. Вакана) діє у кварталах бідноти в різних містах світу [24], а також у певних маргінальних групах (жебраки, підозрювані у тероризмі тощо), що стали об'єктом впливу в межах програм із забезпечення безпеки. Варто зауважити, що стеження в умовах паноптикуму може відбуватися лише в теперішньому часі й не поширюється на якісь імовірні обставини.

Перехід класичного модерну в постмодерн, або, за термінологією З. Баумана, «твердого модерну» у «текучий модерн» («liquid modernity») [25], позначився руйнацією всього стійкого та постійного, у тому числі й традиційних практик управління. Якщо паноптичне стеження передбачає пасивність піднаглядного («[його] бачать, але він не бачить... [він] є об'єктом інформації, але ніколи – суб'єктом комунікації» [1]), то постпаноптичне стеження здійснюється в режимі «текучого нагляду» (liquid surveillance) [20; 21], що набуває необмеженого, всюдисущого, повсюдного характеру: «Текучий нагляд уявляється вдалою метафорою для опису сучасних режимів нагляду, оскільки в сучасному світі він не має якоїсь певної форми. Поширюючись, нагляд постійно змінюється, він “повзе, просочується й тече”, перебуває в русі, є глобальним та локальним» [21, р. 330].

У постмодерністському гіперпросторі «мультиперспективні інституціональні форми» сполучено з традиційно-державними [26, р. 173], однак консолідований контроль за поведінкою та активністю людей не зник – він набуває дедалі різноманітніших форм, поширюючись непередбаченим чином та розмиваючи стійкі управлінські інститути, чому сприяє й зростання безпекових вимог.

Постмодерністська модель «текучого нагляду» в різних його модифікаціях засвідчує «постпаноптичну» природу сучасного управління, що, у свою чергу, є відбиттям поточних трендів у розвитку публічної сфери [25; 27]. Так, сьогодні влада набуває ультрашвидких форм, опікується обробкою, кодуванням та моніторингом рухів та подій у *потоках* [3]. Вирішальною технологією тут стає модуляція інформації, завдяки чому влада може втручатись у суспільне життя, поширюватись у ньому, кодувати непередбачені обставини з метою контролю ймовірної динаміки.

Як показав Ж. Бодріяр, суб'єктивність, тіло, суспільство та влада визначаються передусім семіотикою, що є демонстрацією чистої видимості [28]. Так, у постпаноптичну епоху видимість більше не є «пасткою», а перетворюю-

ється на бажання суб'єктів виявити себе для популярної «іконографії» – соціальних мереж, реклами, телешоу тощо. В іконографічному суспільстві люди прагнуть закарбувати образи, які, у свою чергу, є ознакою їхніх бажань. Видимість, отже, перетворюється на процес, що дозволяє бути «іконізованим» та підконтрольним водночас. Видимість певним чином засвідчує існування особи, тоді як без видимості або якогось іншого доказу тілесного існування істота стає позбавленою сенсу. У підсумку видимість набуває метасеміотичного статусу, а контроль над індивідами здійснюється переважно через відстежування тенденцій, завдяки яким влада прагне помістити бажання у передбачені коди.

Образи та зображення відіграють роль точок ідентифікації, у яких люди роблять свою унікальність реальною, модулюючи себе в цих кодах, щоб бути в центрі уваги. Парадигма споживацького суспільства зумовлює специфіку самого нагляду. Нова культура нагляду проявляється через людей, які прагнуть перевершити свої здібності, імітують уявні переваги, замінюючи істину симулякром. У новому віртуальному просторі тіла втрачають свою дійсність, а нові форми соціальних відносин стають проєкцією культури симулякрів. Віртуальний світ наповнюється бажаннями або фантазмами індивідів, які прагнуть виключити реальність зі свого реального життя. Новий техновесвіт стає середовищем для соціалізації особистостей та розвитку особистих ідентичностей. Комунікація у віртуальному просторі, позбавленому фізичного контакту з «іншим», сприяє відчуттю безпеки та комфорту.

«Суспільство образу» прагне упорядкувати не час, простір, робочу силу або дисциплінарні форми; воно спрямоване на організацію факторів споживання, якими є форми суб'єктивації, доведені до споживання й перетворені на предмет обміну ідентичностями. Так, конфігурація простору здійснюється не стільки для дисциплінарної влади над тілами, скільки для утворення досконалого та безмежного світу, де бажання та тенденції розглядаються як соціальні коди.

Засоби масової інформації, поширюючи цінності суспільства споживання, прагнуть створити або культивувати нове слухняне тіло, яке легше схиляється до прийняття цінностей і поведінки, пропагованих новою економічною елітою. Так, свобода прирівнюється (і часто зводиться) до ринкового вибору, а діти ще до того, як вони опанують грамоту та відчують власне Я, отримують безліч інформації, включаючи образи ринкових цінностей та гендерні стереотипи. І саме зі споживання виникає одна з найбільш цікавих і ефективних особливостей соціального контролю: соціальний порядок підтримується за рахунок стимулювання і спрямовування споживання, «у чому й проявляється нагляд за споживачами, але це досягається в ім'я індивідуальності, широти вибору і свободи споживачів» [29, р. 137]. Таким чином, нова система

спостереження дозволяє не тільки управляти, а й маніпулювати соціальними думками, уподобаннями і взаємодіями.

Сучасна комунікативно-інформаційна сфера розвивається під вирішальним впливом цифрових технологій. Нові практики спостереження у цифровій реальності мають принципово іншу конфігурацію. Дисперсний, «капілярний» характер влади реалізується, зокрема, і через мікропрактики спостереження, в утворенні яких беруть участь самі піднаглядні. Як зазначає засновник терміна «кіберпростір» У. Гібсон, «паноптикум – нев’януча метафора в обговоренні цифрового нагляду й дата майнінгу, але вона не підходить для опису таких речей, як Google. Бентамівське всевидюче око дивиться вниз із центральної точки, це погляд вікторіанського наглядача. У Google ми водночас стаємо й піднаглядними, і клітинами сітківки ока, що спостерігає» [30].

Постпаноптичний цифровий нагляд стає можливим лише за умови здійснення піднаглядними певних дій (реєстрація в соціальних мережах, купівля за банківською картою, використання додатків у мобільних телефонах тощо). Кіберпростір стає дедалі важливішим для людської життєдіяльності; нові соціальні відносини нагадують павутину, що охопила весь світ. Така модель представлена не стільки державними кордонами, скільки лініями транзакцій, що їх утворюють віртуальні мережі, структури та системи. Інтернет, що від початку мав суто ацентричний характер, у «текучому модерні» перетворився на механізм ризомного охоплення публічного простору [3].

Цифрове середовище працює як удосконалений паноптикум (кіберпаноптикум). Його «тіло» перебуває під постійною зміною дизайну: воно «[...] використовує електронно оптимізовані, кіборгізовані м’язи, які дають йому більше влади, ніж Фуко або навіть Бентам колись могли собі уявити» [31, s. 74]. Його віртуальна вежа є водночас видимою й незвірюваною: з одного боку, особисті паролі, шифри та коди доступу забезпечують прихований зв’язок; з іншого боку, онлайн поведінка людей опиняється під контролем невидимих та невідомих спостерігачів або контролюється «невідомою фігурою влади». «Мережеве суспільство» уможлиблює гнучкі соціальні відносини незалежно від територіальних локусів, а ієрархічні й бюрократизовані організації поступаються місцем закритим горизонтальним мережам. У таких умовах влада здійснюється не тільки у формі наказу та підкорення, а й у формі мережевої організації.

Високоавтоматизований нагляд є набагато рентабельнішим та інтенсивнішим. «Уповноважені» електронні пристрої у режимі реального часу збирають, кодують, забезпечують перехресними посиланнями особисту інформацію користувачів. Крім аналізу наявної інформації, такі технології дозволяють інтерпретувати конкретні події, прогнозувати можливі наступні дії, робити їх більш передбаченими.

На сьогодні навіть склався специфічний інститут цифрових агентів, яких у контексті проблеми управління можна поділити на дві групи. Перші є агрегаторами інформації – сайтами, що акумулюють персональну інформацію (надану, як правило, добровільно), обробляють її та створюють цілісний профайл людини. Другі є кураторами контенту – людьми або програмами, що редагують вибір та зміст споживчого контенту.

Технологія *Dataveillance* дозволяє кодувати тіла у вигляді чисел або знаків: тіло сприймається як код, який можна перенести у віртуальний контекст, а потім легко інтерпретувати його у створеному профайлі. Інакше кажучи, цифровий простір перетворює людські дії на потоки інформації, і згодом людське тіло «збирається заново в різних умовах за допомогою низки потоків даних. У результаті утворюється декорпоралізоване тіло, віртуальний індивідуальний «портрет», складений зі звичок індивіда, його смаків в одязі та харчуванні тощо. Як влучно зазначає Д. Ліон, «концепт текучого нагляду охоплює таку особливість, як редукування тіла до сукупності даних і створення даних-двійників, від яких наші життєві шанси й вибори залежать більше, ніж від нашого реального життя та тих історій, що ми розповідаємо про нього» [21, р. 325]. Цифровий простір, отже, є не стільки місцем збереження особистої інформації, скільки точкою утворення, по суті, другої ідентичності користувачів, вільної від їхнього реального життя. У таких умовах приватне життя перетворюється на товар, а традиційні права, поставлені на комерційну основу, перетворюються на споживацькі проблеми.

Прикладом застосування цифрових технологій в управлінській сфері слугує моніторинг продуктивності працівників. Сучасні компанії створюють профайли, що містять, зокрема, і дані для управління майбутніми непередбаченими обставинами. Машинний процес триває не тільки за графіком робочого часу, а й охоплює вільний час працівників. Машина фіксує мобільність працівника, його комунікативні здібності (використання електронної пошти, мобільного телефона тощо). У підсумку дисциплінарні відносини всередині робочого простору поступово перетікають назовні і починають включати вільний час працівників.

Загалом же множинна реальність сучасного управління потребує складного унісону політичних, історико-культурних практик та ситуаційних контекстів. Відповіддю на нові виклики контролю й управління стала система соціальних кредитів (SCS), запроваджена у КНР. SCS як частина «культури спостереження» виходить за межі моніторингу повсякденного життя пересічних громадян й покликана посилити здатність уряду спостерігати за всіма аспектами суспільного життя на загальнонаціональному рівні. Слід зазначити, що SCS має вельми високий рівень підтримки з боку китайських громадян, особливо серед освічених та заможних. Так, колишній президент

Google China Кай-Фу Лі вбачає в обміні особистих конфіденційних даних на зручність або безпеку своєрідний прояв культури [32]. З іншого боку, Дж. Бах вбачає у так званій китайській національній репутаційній системі технологію, що її використовують «декілька суб'єктів для перетворення людської поведінки на тестовий об'єкт в ім'я державної мети змінити... соціальне середовище» [33, р. 490].

Постмодерна культура контролю розхитує колишню «залізну клітину» (термін Макса Вебера), що трималась завдяки структурованості, раціоналізації, суворій організації соціальних відносин і була водночас в'язницею та оселею. Завдяки новітнім електронним технологіям постпаноптикум перетворює умовні тверді стіни та вікна на віртуальні аналоги, уможливаючи нові форми, відмінні від практик спостереження в межах ізольованого простору. Якщо М. Вебер побоювався надмірного зростання бюрократичної системи, де люди будуть лише маленькими гвинтиками в суспільному механізмі, то в епоху «електронних клітин» виникає ризик перетворення особистості на біти всередині двійкової системи кодів інформації. Такий ризик загрожує дегуманізацією особистості, підпорядкуванням не стільки бюрократії, скільки системі цифр і паролів.

З іншого боку, спостереження можна розглядати не тільки як плід раціонального проєкту, а й у контексті приємного. Зокрема, комунікація у сфері медіа та електронної торгівлі дедалі частіше нагадує розвагу та задоволення, полегшуючи, у підсумку, контроль та підвищуючи його ефективність. Соціальні мережі, численні додатки у смартфонах, блоги або реаліті-шоу свідчать, що спостереження – це передусім задоволення. Це означає, що досвід спостереження один за одним стає повсякденною культурною практикою, що характеризується як «витіснення “старшого брата” множиною “молодших братів”, які беруть участь у розподілених формах моніторингу та збору інформації» [34, р. 405]. Отже, постпаноптичне стеження, поміщене в самий культурний контекст, стає культурною справою, про що свідчать поширення та диверсифікація методів постпаноптичного спостереження.

Осмислення сучасних практик контролю сприяє й термінологічним уточненням. Так, Д. Біго, досліджуючи сучасні глобальні процеси та проблеми соціальних ризиків, запроваджує поняття «баноптикум» (*ban-opticon*, або *banopticon*) [35]. Для Д. Біго термін «бан» пов'язано із загальною формою політики, яку він називає «управлінням тривоги». Автор виходить з того, що сьогодні стеження дедалі менше залежить від спеціалізованих закладів або всюдисущого ока охоронця. Відповідно, нова практика контролю має нагадувати не паноптикум глобального рівня, а «те, що ми називаємо – у сполученні терміна “заборона” Ж.-Л. Нансі, як його переформулював Дж. Агамбен, та терміна “оптикум”, як його використовував Фуко, – баноптикумом» [36].

Логіку баноптизму засновано на гнучкій управлінській практиці встановлення меж між включенням та виключенням. Завдяки згаданим уже профайлінговим технологіям менеджери-модератори формують віртуальний баноптикум, де зібрано потоки даних (відбитки пальців, генетичні зразки, записи телефонних перемовин, бази даних одержувачів соціальних послуг, дані про освіту, стан здоров'я, банківська інформація, рівень професійної компетентності, споживацькі смаки тощо). Комп'ютерні бази створюють та акумулюють особисті профайли – віртуальні дублі людей, і саме характеристики таких дублів стають підставою для доступу до певних благ, преференцій, послуг, включаючи можливість переміщення у просторі. Відсутність же інформації про людину спричиняє підозру, у тому числі й у скоєнні злочину. Так, відсутність найдетальнішої інформації про статус отримувача послуг спричинила свого часу відмову в субсидії для понад 10 000 громадян Канади, частину з яких ще й було звинувачено в шахрайстві [37, р. 408].

Баноптичні технології дозволяють ідентифікувати «небажані» малі групи (злочинні, терористичні та інші угруповання), брати їх під контроль та утворювати глобальні «стани виключення» [38], керуючися принципом дії на випередження. Невиключені ж групи зберігають можливість підключатися до потоків інформації, капіталів та інших публічних ресурсів. Баноптикум стає свідченням того, що контроль за мобільністю є однією з провідних тенденцій в епоху глобалізації.

Нова форма культури контролю, використовуючи поліцейські бази даних та поєднуючи їх із дописами з публічної та приватної сфер, дозволяє, у підсумку, визначити, хто має право на мобільність, а хто ні. Однак, на відміну від паноптикуму, з його гарантією неможливості втечі з простору нагляду, головним завданням бази даних стає недопущення входу до неї під хибним приводом. За такого розуміння база даних стає інструментом відбору, розділення та виключення: «...деяких людей вона допускає в екстериторіальний кіберпростір...; деяких інших вона позбавляє паспортів та транзитних віз і припиняє роумінг у місцях, зарезервованих для жителів кіберпростору... На відміну від паноптикуму, база даних – це засіб пересування, а не кайдани, що утримують людей на місці» [39, с. 51].

Регулювання мобільності стає абсолютним пріоритетом, що дозволяє узгодити свободу з безпекою. Таким чином, якщо паноптикум – це хоча б частково персоніфікований нагляд, то баноптикум здійснює анонімне спостереження за тими, хто вільно та без видимих обмежень здійснює свою мобільність. Як зауважує Д. Біго, «спостереження за всіма не входить у поточний порядок денний, але спостереження за невеликою кількістю людей, які перебувають у пастці імперативу мобільності, у той час коли більшість

є нормалізованою, безумовно, є головною тенденцією поліцейської діяльності глобальної епохи» [40].

У більш широкому контексті оптика баноптизму діє переважно через опосередковану «соціальну смерть», яка стає наслідком цілеспрямованого послаблення й виключення «небажаних», кредитно неспроможних тощо. Так, напружена дія виключення та включення утворює історичну передумову для визначення ступеня лояльності індивідів щодо влади. Крім «зон виключення», ще одним наслідком постпаноптичного стеження стає утворення набагато гнучкішого й перманентно мінливого диспозитиву, головними акторами якого стають не тільки державні, а й приватні, себто економічні інтереси.

Повторювальні та відтворювальні процедури виключення, зокрема, сприяють постійному вдосконаленню здорового тіла, використовуючи біометрію, бази даних та інші інформаційні технології. Як зазначає З. Бауман, баноптикум розмежовує тих, хто вже набув «необхідного самоконтролю» (у вигляді кредитної картки тощо) для входу «всерединою» глобального політичного тіла для подальшого перебування в ньому, та тими, хто залишаються незаможними [41, s. 83–84]. Особливу увагу З. Бауман приділяє відмінності між «непотрібними та напрочуд збитковими елементами суспільства» [41, s. 75], з одного боку, та постдисциплінарною стандартизованою (продуктивною) більшістю – з іншого. У зонах неприязні до «виключених» зберігається бентанівський паноптизм, щоправда, з використанням інтелектуальних технологій на кшталт «комп'ютерної індивідуальної опіки» маргіналізованих матерів-одиначок у штаті Огайо [29, p. 87].

За «здоровим» та ефективним тілом такого владного диспозитиву З. Бауман бачить дивну практику інтеграції себе у видимі та невидимі відносини панування. Така практика добровільної дії в умовах «текучого модерну» на практиці виявляється квазіавтономною та сумнівною [41], однак, як зауважує З. Бауман, натомість з'являється постмодерністський суб'єкт самовідтворення («власний підприємець», за М. Фуко) – індивідуальний паноптикум, здатний до самомоніторингу з метою постійного підвищення власної продуктивності (DIY) в умовах повсюдної конкуренції. Відповідно, контролер з бентанівської централізованої вежі тепер розчинений у віртуальних мережах рухливого вебландшафту з його процедурами оцінювання особистих даних та стратегіями маркетингової оптимізації цільових груп тощо.

Новий тип нагляду в суспільстві глядачів відбиває й поняття синоптикуму, введене в науковий обіг Т. Матісеном [19]. Сипонтичний нагляд здійснюється «численними за нечисленними». Як зауважує З. Бауман, «“Синоптикум” за визначенням має глобальний характер; у ході нагляду спостерігачі “відриваються” від своєї місцевості – переносяться, хоча б подумки, у кіберпростір, де відстань уже не має значення, навіть якщо фізично вони залишаються

ся на місці. Уже не є важливим, чи переміщуються об'єкти дії синоптикуму, перетворені тепер з піднаглядних у наглядачів, чи ні. Де б вони не були й куди б не направлялись, у них є можливість – і бажання – підключитися до екстериторіальної мережі, що дозволяє більшості спостерігати за меншістю. Паноптикум силоміць утворював ситуацію, коли за людьми слід було спостерігати. Синоптикуму примушувати нікого не треба – він діє методом спокушання» [39, с. 77–78].

Синоптикум стає метафорою суспільства *sousveillance*, де громадяни спостерігають за державою [19]. Простір синоптикуму утворюють передусім засоби масової інформації, які заохочують глядачів, граючи на їхньому бажанні втекти від недосконалості світу. Так, у численних програмах показують позірне життя селебріті, демонструючи образ принципово недосяжного раю. Влада у такий спосіб надає приклад, а не наказує. Існування нагляду синоптикуму виправдовує кримінальною хронікою, репортажами з місць подій тощо, формуючи у пересічного громадянина переконання в необхідності існування в'язниць, суворих покарань та тотального контролю у вигляді камер стеження, контрольно-пропускних пунктів, біометричних систем обліку.

Слід також вказати на відсутність чіткої межі між контролером та підконтрольним. Як зауважує К. Вельзбахер, сьогодні «око камери [...] виглядає порожнім» [42, s. 212]. Наглядач же або зникає у гігантських транснаціональних структурах, або зливається з піднаглядним в одному тілі: зв'язок між ними стає симетричним, невидимим та розмивається у незбагненності волоконно-оптичних кабелів, зміст яких зведено до чистої віртуальності та передачі інформації.

Синоптикум може розглядатись і як особлива форма паноптикуму для самодіяльних, суть якої полягає в нагляді без наглядача. Синоптикум надає піднаглядним персональну автономію та право на самовизначення в межах системи публічного контролю. За таких умов піднаглядні зобов'язуються самостійно підтримувати дію контрольних процедур [31, s. 92]. Як наслідок, у сучасному соціальному просторі утворюються персональні мініпаноптикуми, де кожен індивід несе особисту відповідальність за вибір способу своєї життєдіяльності.

Висновки. Інтенсифікація суспільної взаємодії в епоху дигітальної революції зумовила нові форми культури контролю. В умовах постпаноптикуму наглядові техніки стають більш прихованими, тотальними, гнучкими та миттєвими. Об'єктами стеження є «нормальні» громадяни (передусім їхня економічна діяльність), яким влада гарантує варіативність та нескінченність дій. Технологічне вдосконалення як головний атрибут суспільства контролю суттєво посилює моніторингові та наглядові можливості політичної влади. Завдяки профайлінговим технологіям стеження за тілами перетворюється на

миттєвий та необмежений контроль особистих даних, у яких акумульовано різні аспекти повсякденного життя людей. За аналогією з фукольдінанським диспозитивом влади, диспозитив нагляду розглядає людські тіла як сукупність мінливих даних у вигляді мобільних цифрових дублів. Цифровізація нагляду забезпечує можливості категоризації, соціального сортування, дистанційного контролю за мобільністю тощо. Одним із головних принципів управління в «мережевому суспільстві» стає приналежність до певного «мережевого союзу» або виключення з нього, що дозволяє говорити про зміщення контролюючих акцентів з «тіла» на «свідомість». Використання сучасних технологій дозволило владним структурам набути нового масштабу, осмислення якого необхідне для подальшого вивчення модусів взаємодії між людиною і владою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы / пер. с фр. В. Наумов. Москва : Ad Marginem, 1999. 480 с. https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Fuko_Tyrm/index.php (дата звернення: 08.06.2021).
2. Foucault M. Power/Knowledge : Selected Interviews and Other Writings, 1972–1977 / ed. C. Gordon. New York : Pantheon Books, 1980. 282 p.
3. Deleuze G. Postscript on the Societies of Control. May, 1990. <https://theanarchistlibrary.org/library/gilles-deleuze-postscript-on-the-societies-of-control> (дата звернення: 05.05.2021).
4. Deleuze G., Guattari F. A Thousand Plateaus, Capitalism and Schizophrenia / tr. B. Massumi. London : University of Minnesota Press, 2005. 632 p.
5. Basturk E. A brief analyse on post panoptic surveillance: Deleuze&Guattarian approach. *International Journal of Social Sciences*. 2017. Vol. VI, No. 2. P. 1–17.
6. Steger M. Globalization: A Very Short Introduction. New York : Oxford University Press, 2009. 176 p.
7. Finchelstein G. La dictature de l'urgence. Paris : Fayard, 2013. 240 p.
8. Beck U. The Metamorphosis of the World. Cambridge Malden : Polity Press, 2017. 223 p.
9. Taleb N. Skin in the Game: Hidden Asymmetries in Daily Life. New York : Random House & Penguin, 2018. 304 p.
10. Бирюков С. В., Чирун С. Н., Андреев А. В. Глобальный публичный порядок и его изменения. *Вестник Томского государственного университета. Философия. Социология. Политология*. 2021. № 59. С. 199–212. DOI: <https://doi.org/10.17223/1998863X/59/19>.
11. Danilyan O. G., Dzeban A. P., Kalinovsky Y. Y., Kalnytskyi E. A., Zhdanenko S. B. Personal information rights and freedoms within the modern society. *Informatologia*. 2018. No. 51 (1–2). P. 24–33.
12. Bytiak Y., Danilyan O., Dzeban A., Kalinovsky Y., Chalapko V. Information society: the interaction of tradition and innovation in communicative processes. *Amazonia*

- Investiga*. 2020. Vol. 9 (27). P. 217–226. DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2020.27.03.23>.
13. Getman A. P., Danilyan O. G., Dzeban A. P., Kalinovsky Y. Y., Hetman Y. A. Information security in modern society: Sociocultural aspects. *Amazonia Investiga*. 2020. Vol. 9 (25). P. 6–14.
 14. Andrejevic M., Gates K. Big Data Surveillance: Introduction. *Surveillance and Society*. 2014. Vol. 12, No. 2. P. 185–196. DOI: <https://doi.org/10.24908/ss.v12i2.5242>.
 15. Birchall C. Shareveillance: subjectivity between open and closed data. *Big Data and Society*. 2016. Vol. 3, No. 2. P. 1–12. DOI: <https://doi.org/10.1177/2053951716663965>.
 16. Creemers R. Cyber China: Upgrading Propaganda, Public Opinion Work and Social Management for the Twenty-First Century. *Journal of Contemporary China*. 2017. Vol. 26, No. 103. P. 85–100. DOI: <https://doi.org/10.1080/10670564.2016.1206281>.
 17. Hintz A., Dencik L., Wahl-Jorgensen K. Digital citizenship in a datafied society. Cambridge : Polity Press, 2019. 193 p.
 18. Boyne R. Post-Panopticism. *Economy and Society*. 2000. Vol. 29 (2). P. 285–307.
 19. Mathiesen T. The Viewer Society: Michel Foucault's 'Panopticon' Revisited. *Theoretical Criminology*. 1997. Vol. 1 (2) P. 215–234.
 20. Lyon D., Bauman Z. The Liquid Surveillance: A Conversation. Oxford : Wiley, 2013. 152 p.
 21. Lyon D. Liquid Surveillance: the Contribution of Zygmunt Bauman to Surveillance Studies. *International Political Sociology*. 2010. Vol. 4. P. 325–338.
 22. Bigo D. The (in)securitization practices of the three universes of EU border control: Military/Navy – border guards/police – database analysts. *Security Dialogue*. 2014. Vol. 45 (3). P. 209–225.
 23. Foucault M. The Birth of the Clinic an Archeology of Medical Perception. New York : Routledge, 2003. 212 p.
 24. Wacquant L. Punishing the Poor: The Neoliberal Government of Social Insecurity. Durham : Duke University Press, 2009. 307 p.
 25. Bauman Z. 44 Letters from the Liquid Modern World. Cambridge : Polity Press, 2011. 190 p.
 26. Ruggie J. G. Territoriality and Beyond: Problematizing Modernity in International Relations. *International Organization*. 1993. Vol. 47 (1). P. 139–174. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0020818300004732>.
 27. Bauman Z. Wasted lives. Modernity and its outcasts. Cambridge : Polity Press, 2004. 152 p.
 28. Baudrillard J. For A Critique of the Political Economy of the Sign. New York : Telos Press. 1981. 214 p.
 29. Lyon D. The Electronic Eye. The Rise of Surveillance Society. Cambridge : Polity Press, 1994. 290 p.
 30. Gibson W. Google's Earth. *New York Times*. 2010, August 31. URL: <https://www.nytimes.com/2010/09/01/opinion/01gibson.html> (дата звернення: 15.04.2021).
 31. Bauman Z., Lyon D. Daten, Drohnen, Disziplin. Ein Gespräch über flüchtige Überwachung. Berlin : Suhrkamp Verlag AG, 2013. 205 s.

32. Webster G., Kim S. The data arms race is no excuse for abandoning privacy. *Foreign Policy*. 2018. URL: <https://foreignpolicy.com/2018/08/14/the-data-arms-race-is-no-excuse-for-abandoning-privacy/> (дата звернення: 18.04.2021).
33. Bach J. The red and the black: China's social credit experiment as a total test environment. *British Journal of Sociology*. 2020. Vol. 71, Iss. 3. P. 489–502. DOI: <https://doi.org/10.1111/1468-4446.12748>.
34. Andrejevic M. The Discipline of Watching: Detection, Risk, and Lateral Surveillance. *Critical Studies in Media Communication*. 2006. Vol. 23, No. 5. P. 391–407. DOI: <https://doi.org/10.1080/07393180601046147>.
35. Bigo D. Security a field left fallow. *Foucault on Politics, Security and War* / eds. M. Dillon, A. W. Neal. London : Palgrave Macmillan, 2011. P. 94–95.
36. Bigo D. Globalized (in)security: the Field and the ban-opticon. *Terror, Insecurity and Liberty: Illiberal practices of liberal regimes after 9/11* / eds. D. Bigo, A. Tsoukala. London : Routledge, 2008. P. 10–48.
37. Hier S. P. Probing the Surveillant Assemblage: On the Dialectics of Surveillance Practices as Processes of Social Control. *Surveillance and Society*. 2003. Vol. 1 (3). P. 399–411. DOI: <https://doi.org/10.24908/ss.v1i3.3347>.
38. Agamben G. State of Exception. Chicago : The University of Chicago Press, 2005. 104 p.
39. Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества. Москва : Весь Мир, 2004. 187 с.
40. Didier Bigo explains the Ban-opticon. 2013. URL: <https://djmilosz.wordpress.com/2013/03/12/didier-bigo-explains-the-ban-opticon/> (дата звернення: 20.06.2021).
41. Bauman Z. *Wir Lebenskünstler*. Frankfurt am Main : Suhrkamp, 2009. 206 s.
42. Welzbacher C. Der radikale Narr des Kapitals: Jeremy Bentham, das "Panoptikum" und die "Auto-Ikone". Berlin : Matthes & Seitz, 2011. 224 s.

REFERENCES

1. Fuko, M. (1999). *Nadzirat' i nakazyvat' . Rozhdenie tjur'my*. Moskva: Ad Marginem. Retrieved June, 8, 2021, from https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Fuko_Tyrm/index.php [in Russian].
2. Foucault, M. (1980). *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972–1977*. C. Gordon (Ed.). New York: Pantheon Books.
3. Deleuze, G. (1990, May). *Postscript on the Societies of Control*. Retrieved May, 5, 2021, from <https://theanarchistlibrary.org/library/gilles-deleuze-postscript-on-the-societies-of-control>.
4. Deleuze, G. & Guattari, F. (2005). *A Thousand Plateaus, Capitalism and Schizophrenia*. Massumi, B. (Tr.). London: University of Minnesota Press.
5. Basturk, E. (2017). A Brief Analyse on Post Panoptic Surveillance: Deleuze&Guattarian Approach. *International Journal of Social Sciences*, VI(2), 1–17.

6. Steger, M. (2009). *Globalization: A Very Short Introduction*. New York: Oxford University Press.
7. Finchelstein, G. (2013). *La dictature de l'urgence*. Paris: Fayard.
8. Beck, U. (2017). *The Metamorphosis of the World*. Cambridge Malden: Polity Press.
9. Taleb, N. (2018). *Skin in the Game: Hidden Asymmetries in Daily Life*. New York: Random House & Penguin.
10. Biryukov, S. V., Chirun, S. N., & Andreev, A. V. (2021). Global'nyj publichnyj porjzdk i ego izmenemija. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta Filosofiya. Sociologiya. Politologiya*, 59, 199–212 [in Russian]. DOI: <https://doi.org/10.17223/1998863X/59/19>.
11. Danilyan, O. G., Dzeban, A. P., Kalinovsky, Y. Y., Kalnytskyi E. A., & Zhdanenko, S. B. (2018). Personal information rights and freedoms within the modern society. *Informatologia*, 51(1–2), 24–33.
12. Bytiak, Y., Danilyan, O., Dzeban, A., Kalinovsky, Y., & Chalapko, V. (2020). Information society: the interaction of tradition and innovation in communicative processes. *Amazonia Investiga*, 9(27), 217–226. DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2020.27.03.23>.
13. Getman, A. P., Danilyan, O. G., Dzeban, A. P., Kalinovsky, Y. Y., & Hetman, Y. A. (2020). Information security in modern society: Sociocultural aspects. *Amazonia Investiga*, 9(25), 6–14.
14. Andrejevic, M., & Gates, K. (2014). Big Data Surveillance: Introduction. *Surveillance and Society*, 12(2), 185–196. DOI: <https://doi.org/10.24908/ss.v12i2.5242>.
15. Birchall, C. (2016). Shareveillance: subjectivity between open and closed data. *Big Data and Society*, 3(2), 1–12. DOI: <https://doi.org/10.1177/2053951716663965>.
16. Creemers, R. (2017). Cyber China: Upgrading Propaganda, Public Opinion Work and Social Management for the Twenty-First Century. *Journal of Contemporary China*, 26(103), 85–100. DOI: <https://doi.org/10.1080/10670564.2016.1206281>.
17. Hintz, A., Dencik, L., & Wahl-Jorgensen, K. (2019). *Digital citizenship in a datafied society*. Cambridge: Polity Press.
18. Boyne, R. (2000). Post-Panopticism. *Economy and Society*, 29(2), 285–307.
19. Mathiesen, T. (1997). The Viewer Society: Michel Foucault's 'Panopticon' Revisited. *Theoretical Criminology*, 1(2), 215–234.
20. Lyon, D., & Bauman, Z. (2013). *The Liquid Surveillance: A Conversation*. Oxford: Wiley.
21. Lyon, D. (2010). Liquid Surveillance: the Contribution of Zygmunt Bauman to Surveillance Studies. *International Political Sociology*, (4), 325–338.
22. Bigo, D. (2014). The (in)securitization practices of the three universes of EU border control: Military/Navy – border guards/police – database analysts. *Security Dialogue*, 45(3), 209–225. DOI: <https://doi.org/10.1177/0967010614530459>.
23. Foucault, M. (2003). *The Birth of the Clinic an Archeology of Medical Perception*. New York: Routledge.

24. Wacquant, L. (2009). *Punishing the Poor: The Neoliberal Government of Social Insecurity*. Durham: Duke University Press.
25. Bauman, Z. (2011). *44 Letters from the Liquid Modern World*. Cambridge: Polity Press.
26. Ruggie, J. G. (1993). Territoriality and Beyond: Problematizing Modernity in International Relations. *International Organization*, 47(1), 139–174. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0020818300004732>.
27. Bauman, Z. (2004). *Wasted Lives. Modernity and Its Outcasts*. Cambridge: Polity Press.
28. Baudrillard, J. (1981). *For A Critique of the Political Economy of the Sign*. New York: Telos Press.
29. Lyon, D. (1994). *The Electronic Eye. The Rise of Surveillance Society*. Cambridge: Polity Press.
30. Gibson, W. (2010, August 31). Google's Earth. *New York Times*. Retrieved April, 15, 2021, from <https://www.nytimes.com/2010/09/01/opinion/01gibson.html>.
31. Bauman, Z., Lyon, D. (2013). Daten, Drohnen, Disziplin. Ein Gespräch über flüchtige Überwachung. Berlin: Suhrkamp Verlag AG.
32. Webster, G., Kim, S. (2018). The data arms race is no excuse for abandoning privacy. *Foreign Policy*. Retrieved April, 18, 2021, from <https://foreignpolicy.com/2018/08/14/the-data-arms-race-is-no-excuse-for-abandoning-privacy/>.
33. Bach, J. (2020). The red and the black: China's social credit experiment as a total test environment. *British Journal of Sociology*, 71(3), 489–502. DOI: <https://doi.org/10.1111/1468-4446.12748>.
34. Andrejevic, M. (2006). The Discipline of Watching: Detection, Risk, and Lateral Surveillance. *Critical Studies in Media Communication*, 23(5), 391–407. DOI: <https://doi.org/10.1080/07393180601046147>.
35. Bigo, D. (2011). Security a field left fallow. *Foucault on Politics, Security and War*. Dillon, M., & Neal, A. W. (Eds.). London: Palgrave Macmillan, 94–95.
36. Bigo, D. (2008). Globalized (in)security: the Field and the ban-opticon. In *Terror, Insecurity and Liberty: Illiberal practices of liberal regimes after 9/11* (pp. 10–48). London: Routledge.
37. Hier, S. P. (2003). Probing the Surveillant Assemblage: On the Dialectics of Surveillance Practices as Processes of Social Control. *Surveillance and Society*, 1(3), 399–411. DOI: <https://doi.org/10.24908/ss.v1i3.3347>.
38. Agamben, G. (2005). *State of Exception*. Chicago: The University of Chicago Press.
39. Bauman, Z. (2004). *Globalizacija. Posledstvija dlja cheloveka i obshchestva*. Moskva: Ves' Mir [in Russian].
40. *Didier Bigo explains the Ban-opticon*. (2013). Retrieved June, 20, 2021, from <https://djmilosz.wordpress.com/2013/03/12/didier-bigo-explains-the-ban-opticon/>.
41. Bauman, Z. (2009). *Wir Lebenskünstler*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
42. Welzbacher, C. (2011). *Der radikale Narr des Kapitals: Jeremy Bentham, das "Panoptikum" und die "Auto-Ikone"*. Berlin: Matthes & Seitz.

Коваленко Інна Ігорівна, кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії, Національний юридический университет
імени Ярослава Мудрого, г. Харків, Україна

Мелякова Юлія Васильівна, кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії, Національний юридический университет
імени Ярослава Мудрого, г. Харків, Україна

Кальницький Едуард Анатоліевич, кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії, Національний юридический университет
імени Ярослава Мудрого, г. Харків, Україна

ПОСТПАНОПТИКУМ: МЕТАМОРФОЗЫ КУЛЬТУРЫ КОНТРОЛЯ В ЦИФРОВОМ ОБЩЕСТВЕ

Статья посвящена анализу особенностей практик контроля в ситуации «текущего модерна». За точку отсчета взята метафора паноптикума, предложенная М. Фуко. Рассмотрены характерные черты цифровой инфраструктуры социального контроля. Показаны особенности баноптической и синоптической логики наблюдения как постпаноптических форм социального контроля. Гибкость и вариативность контроля, обусловленные новейшими цифровыми технологиями, свидетельствуют о специфически новом модусе отношений между властью и человеком.

Ключевые слова: *социальный контроль, постпаноптикум, информационное общество, цифровизация, власть.*

Kovalenko Inna, PhD, Associate Professor,
Associate Professor of Philosophy Department,
Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

Meliakova Yuliia, PhD, Associate Professor,
Associate Professor of Philosophy Department,
Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

Kalnytskyi Eduard, PhD, Associate Professor,
Associate Professor of Philosophy Department,
Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

POSTPANOPTICUM: METAMORPHOSES OF CULTURE CONTROL IN A DIGITAL SOCIETY

The article is devoted to the analysis of the peculiarities of control practices in the situation of «liquid modernity». The metaphor of the panopticon proposed by M. Foucault

is taken as a starting point. The characteristic features of the digital infrastructure of social control are considered. Features of banoptic and synoptic logic of tracking as post-panoptic forms of social control are shown. The flexibility and variability of control made possible by the latest digital technologies testify to a specifically new mode of power to human relations.

Keywords: *social control, postpanopticum, information society, digitalization, power.*

